

4. Протистояння ОУН та УПА і радянської системи у 1945 р.

1 січня 1945 р. головнокомандувач УПА Р. Шухевич підписав звернення “Командири і бійці УПА!”, у якому підводилися підсумки збройної боротьби у 1944 р. й визначалися перспективи. Головним випробуванням другого року існування УПА вважався успішний перехід німецько-радянського фронту. Більшовикам не вдалося “прочистити терени від ворожого елемента”, тобто від українських самостійників. Оскільки відпала необхідність воювати на два фронти, командувач УПА висловлював надію на перемогу у протистоянні зі сталінським режимом. Витримавши натиск мілітарної радянської машини, УПА “навіть чисельно і матеріально зросла”. Тому Р. Шухевич сподівався, що ніхто з повстанців не складе зброї, не піддасться сумнівам і хитанням, доки з переможною піснею не пройде “вулицями вільного українського Києва”¹⁹³. Цілком зрозуміла для подібних документів тональність звернення не була, однак, підкріплена реальною розстановкою сил. Втім, це був не блеф, а політична позиція Р. Шухевича, зумовлена внутрішнім переконанням у необхідності йти до кінця, яким би він не був. Під час останньої зустрічі з командувачем УПА його дружина переконувала, що нерівна боротьба не дає шансів на перемогу. “Ви без машин, — казала вона, — без нічого, та вони вас всіх вистріляють, ви лапають”. Р. Шухевич відповів: “Ти знаєш, як я тебе люблю. Але Україну — більше від тебе!”¹⁹⁴

Як і командувач УПА, не вірив у війну СРСР з союзниками інший лідер ОУН(Б) М. Лебедь, котрий у січні адресував Р. Шухевичу листа. Оскільки розрахунки на нову світову війну були утопічними, М. Лебедь вважав, що боротьба за суверенну державність буде тривалою¹⁹⁵.

Щоб виробити принципи розбудови мережі бандерівського підпілля, 5—6 лютого 1945 р. поблизу м. Бережани (Тернопільщина) зібрали-

ся на нараду члени головного проводу ОУН(Б) Р. Шухевич, Д. Маївський, Я. Бусел, Д. Грицай, Р. Кравчук, М. Арсенич, В. Кук, П. Дужий¹⁹⁶. Принагідно зазначимо, що після виходу С. Бандери з концтабору Р. Шухевич підпорядкувався йому як політичному зверхникові, що сприяло зміцненню організаційних зв'язків між ОУН та УПА.

Одне з головних питань, яке обговорювалося під час зустрічі, стосувалося листа С. Бандери, в якому він просив головний провід про технічне сприяння його переходові в Україну. Учасники наради висловилися проти цього, оскільки досить великою залишалася ймовірність його арешту радянськими спецслужбами. До того ж, український національний рух мав постійну потребу у політичній репрезентації на міжнародній арені. Таким чином, організаційні важелі керівництва націоналістичним підпіллям на українських теренах перебували у Р. Шухевича, а С. Бандера залишався політичним лідером ОУН(СД)¹⁹⁷.

Проте персоніфікацію руху з іменем його провідника використав радянський ідеологічний апарат на свою користь, створивши довкола нього негативну морально-психологічну ауру. Щоб продемонструвати прихильність демократичним, колегіальним засадам керівництва, всеукраїнський, надпартійний характер УПА і тим самим збільшити соціальний потенціал самостійницького руху, ГП ОУН(Б) навесні видав документ, у якому, зокрема, наголошувалося: “Кожний вояк УПА має називати себе властивою собі назвою, а саме українським повстанцем, та цю назву треба популяризувати. Назва “бандерівець”, якою залюбки називають нас наші вороги, не відповідає змістові нашої боротьби і є для нас некорисною та шкідливою”¹⁹⁸. Однак на практиці у 1945 р. відділи Повстанської армії, на відміну від 1944 р., поряд з виконанням бойових завдань власного командування визнавали керівництво з боку теренових провідників ОУН.

Командування УПА й керівництво мережі ОУН прагнули пристосуватися до зимової кампанії 1944—1945 рр., обрати такі організаційно-структурні форми і тактичні засоби, які відповідали б тогочасним умовам. У лютому 1945 р. з'являються “Інструкції до виконання Ч. 1”, у яких провід ОУН(Б), враховуючи результати Кримської конференції, прийшов до висновку, що позиція союзників СРСР і швидке закінчення німецько-радянської війни прискорять внутрішню стабілізацію в країні. Очікуючи у зв'язку з цим “період натиску”, автори документа наголошували на необхідності зосередитися на роз'яснювальній роботі, аби не допустити зневіри симпатиків “української самостійницької ідеї” й домогтися усвідомлення широкими масами того, що лише боротьба зі сталінським окупаційним режимом може дати шанси на успіх. Для того, щоб не наражати на небезпеку основні відділи УПА й організаційні кадри, рекомендувалося, по змозі, тимчасово передислокувати їх у східні області України, до Білорусії та Польщі, а в разі потреби — на територію Румунії та Угорщини. При цьому на чужій землі не треба чинити “зачіпних акцій” проти урядів цих держав, а підштовхнути населення до боротьби “проти совітів та їхніх форм окупації. “Втручання потребували хіба що випадки пригноблення місцевого українського люду. Інструкції стосовно Червоної армії орієнтували на повний нейтралітет за винятком її співдії “з органами тилу у винищенні народу”.

Розділ 6. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним ...

У військовій сфері пропонувалося: а) здійснити чистку УПА від слабких елементів, яких треба негайно демобілізувати¹⁹⁹; б) перейти до дій чотами і роями, висуваючи перед ними самостійні завдання; в) скасувати вищі командні посади (курінний, сотник), призначаючи їх командирами діючих одиниць або політвиховниками, ліквідувати зайві ланки в структурі управління відділами УПА; г) систематично проводити рейди в інші терени; д) акцентувати увагу на бойових операціях, а не на військово-пропагандистських акціях¹⁹⁹.

Як зазначалося, на рубежі 1944—1945 рр. генеральні округи ОУН на ПЗУЗ і УПА-Північ були переформовані в Північно-Західний край “Хмельницький” (провідник Дубовий, командири з’єднань груп УПА “Завихост” Рудий) та Східний край (провідник Еней, командир з’єднань груп УПА Верещака), до яких входило по 4 ВО. Так, край “Хмельницький” мав Брест-Литовську (№ 100), Ковельську (№ 200), Луцьку (№ 300), Холмську (№ 400) ВО. На відміну від УПА-Захід вони не поділялися на тактичні відтинки (ТВ), функції яких в УПА-Північ виконували військові надрайони, в яких з провідником ОУН співпрацював командант заплілля, що підпорядковувався командирові ВО або групи УПА²⁰⁰.

На початку 1945 р. разом з іншими групами УПА-Північ була ліквідована група “Тютюнник”, особовий склад якої влився до ТВ. Протягом 1945 р. підрозділи цієї групи 30 разів брали участь у боях, здійснили 7 засідок, провели 16 інших акцій, у тому числі 8 підривів на залізниці Лунинець — Сарни — Ровно. При цьому було знищено 540, поранено 44, взято в полон 72 військовослужбовців противника, а власні втрати становили 218 вбитими, 7 пораненими, 9 полоненими²⁰¹. Відділ “Чорних гайдамаків” (загін “Стародубський”) від 9 до 26 січня 5 разів вступав у сутички, здійснив напад на райцентр Городницю, знищивши при цьому 145 осіб та 13 військових будівель. Загін “Стародубський” з військової групи “Тютюнник” здійснював рейди в інші області України та Білорусії, які мали швидше демонстративний, аніж суто військовий характер²⁰².

Згідно з радянськими даними, на кінець лютого 1945 р. на території Ровенської області оперувало 40 великих “банд” (2 608 осіб) та 68 дрібних груп і боївок СБ чисельністю 1 115 вояків, разом — 3 169 бойовиків. У лютому 1945 р. керівництво ОУН(Б) створило 5 т. зв. “генеральних округ”, з яких Західна, Східна та Південна дислокувалися основним чином на території Ровенщини. Західна “генеральна округа” (“Завихост”) дислокувалась у західних та північних районах області під керівництвом Дубового, Східна під керівництвом Верещаки — у північно-східних районах Ровенської та кількох районах Житомирської області, Південна під командуванням Енея — у південних районах Ровенщини та північних районах Тернопільщини. У складі кожної генеральної округи існувало по три військові округи. Одну з них — “Лиман” очолював Горний, до неї входили Морочанський, Висоцький, Володимирецький та Острожецький райони. Тут діяло 6 бригад на чолі з Верховинцем, Ромбом, Ткачем, Галайдою та ін., загальною чисельністю близько 1 000 вояків. Другу ВО (очолював Юрко або Далекий) складала Костопільський, Олександрівський, Березнянський, Клесовський,

¹⁹⁹У документі сказано “мобілізувати”.

4. Протистояння ОУН та УПА і радянської системи у 1945 р.

Рокитнівський, Сарнинський, Тучинський райони, де оперували бригади Стального, Карого, Гамалії та ін., загальною чисельністю 450 осіб. Третя ВО охоплювала територію Дубнівського, Вербського, Червоноармійського, Острозького, Корецького, Гоцанського, Здолбунівського, Мізоцького, Межиріченського району. Тут діяли загони Свободи, Докса, Чернеця, диверсійні групи Лебеда і Шума, загальною кількістю до 1 200 бійців²⁰³.

На середину лютого у північних районах Тернопільської області діяли бойовики Голуба, Костя, Ярого, повстанський загін Нечая, боївки Різака, Петльованого, Петрука, Пугача, Чумака, Морозенка, Зайця, Шума, Прача, Вира та інших, у яких воювало понад 600 вояків²⁰⁴.

Незважаючи на зимові умови, самостійницькі формування продовжували операції на комунікаціях проти керівного складу місцевих органів влади та органів НКВС—НКДБ. Від 10 січня до 10 березня 1945 р. на території Колківського району Волинської області повстанці здійснили 40 акцій. При цьому вбили 10 голів і секретарів сільрад, рекувізували майно 4 державних і кооперативних установ та 28 жителів²⁰⁵.

21 січня 1945 р. сотня Бурлаки (ВО Лисоня) здійснила напад на райцентр Великий Глибочок (Тернопільщина), під час якого було ліквідовано РВ НКДБ, районний військкомат, інші органи влади, вбито 10 осіб, у тому числі начальників вказаних силових структур, при втратах нападаючих 1 вбитий і 3 поранених. 8 лютого два рої з тієї ж сотні вчинили засідку на шляху Теревовля—Буданів і знищили 18 осіб, не зазнавши втрат²⁰⁶.

16 лютого відділи Стріли і Кошового вели бій з військами НКВС. Втрати сторін, згідно з повстанськими документами, становили відповідно 30 і 70 осіб. У боях з ВВ НКВС взяли участь відділи Дороша, Пащенко, Вихора (20 лютого), Морока й Молота (25 лютого), Сівача (27 лютого)²⁰⁷.

Згідно з існуючою традицією, для контролю і “педалювання” тієї чи іншої кампанії на місця відряджалися уповноважені центру. Військово-політична кампанія боротьби проти збройного націоналістичного підпілля не стала винятком. У кожному районі призначався уповноважений ЦК КП(б)У, який стежив за ходом цього протистояння, інформував ЦК і проводив у життя його лінію на місцях. З досить детальних та об'єктивних доповідних записок цих функціонерів можна дізнатися про характер і перебіг подій у “глибинці”. Ось лише кілька фактів з таких документів по Тернопільській області, де діяли й рейдували відділи УПА-Північ та УПА-Захід.

Згідно з інформацією уповноваженого ЦК КП(б)У по Новосільському районі Тернопільської області Ф. Фролова, від 10 січня до 26 лютого було зафіксовано 8 “бандпроявів”, від 26 лютого до 15 квітня — ще 10; за цей час вбито чотирьох голів сільських рад, родина з 4 осіб колишнього повстанця М. Хорчука, який здався властям, колишнього упівця Шиманського, що працював ветеринарним фельдшером у с. Колодному, спіяно 70 телеграфних стовпів на трасі Збараж — Кременець. До цих акцій долучалися групи Гордієнка, Морозенка, Кучерявого.

У березні група з 90 повстанців напала на міліційну дільницю в с. Лосятино (Почаївський район): вбили дільничного уповноваженого

Іващенко, спалили сільську раду. У першій половині квітня в с. Гніздично підпільники вбили голову сільської ради Соколенка, а також родину колишнього лісовика Холицького, який з'явився з повинною і співпрацював з радянськими органами безпеки ²⁰⁸.

Націоналістичні формування, які оперували на території Шумського району Тернопільщини, під загрозою смерті забороняли сільським властям і населенню звертатися по допомогу в район. Щодо тих, хто порушував заборону, вживалися теракти. 22 січня 1945 р. в с. Рахманово повстанці забрали з собою вчительку, наступного дня в с. Садки вбили селянина Ткачука, 10 лютого в с. Андрушівка — родину Герасимчука, 18 лютого в с. Сураж — родину Мельничука із 7-ми осіб ²⁰⁹. На кожен теракт радянська влада відповідала репресіями.

Зимової пори 1944—1945 рр. намагалися не знижувати активності відділи УПА-Захід. Згідно з радянськими даними, в цей час на території Кам'янець-Подільської області оперувало близько 10 загонів УПА, що рейдували з Тернопільщини, і серед них відділи Голуба, Кравченка, Могили, Запорожця, Хрома, Спартак, Хмари. Протягом листопада 1944 — лютого 1945 рр. вони 79 разів зводили сутички з радянськими військами ²¹⁰.

На рубежі 1944—1945 рр. провід ОУН і Головна команда УПА спрямовували удари своїх збройних сил по районних центрах, намагаючись примусити радянську адміністрацію тримати тут якомога більше військових контингентів і тим самим зменшити присутність у сільській місцевості; перешкодити ствердженню радянських органів влади на місцях та їх зусиллям придушити визвольний рух; зірвати заготівлю лісу, сільгосппродукції та інші заходи режиму ²¹¹.

Повстанські групи нападали також на окремі об'єкти, комунікації, здійснюючи теракти і диверсії. Так, у ніч на 4 січня 1945 р. загін з 250 вояків атакував райцентр Глиняни Львівської області й витримав 4-годинний бій. Ще більше бійців УПА — близько 500 — брали участь у нападі на містечко Журавно 13 січня. Населений пункт протягом трьох годин перебував у руках повстанців ²¹².

Від 9 до 26 січня відділ “Чорних гайдамаків” провів 5 сутічок з підрозділами НКВС, здійснив також успішний напад на райцентр Городниця (Житомирщина). У ніч на 27 квітня загін УПА атакував Радохів, у липні й серпні відділи УПА вчинили стрімкі наскоки на Солотвин і Жаб'є, а сотня Чорноти (у червні) — на Галич. Від січня до липня 1945 р. відділи ВО-4 “Говерля” провели на теренах Станіславщини 181 збройну акцію, з них 8 — проти гарнізонів, розташованих у райцентрах і містах обласного підпорядкування, подаючи у звітах надто неспівмірні втрати: 4 тис. з радянської сторони і 215 — з боку УПА ²¹³. 415 збройних сутичок, у тому числі напади на районні центри Журавно, Комарно, Новострілки, Сколе, — на рахунок боївків ОУН та повстанських загонів, що діяли в районах Дрогобицької області ²¹⁴.

Прагнучи перешкодити виселенню родин зі Станіславщини й Коломийщини у Сибір чи інші східні райони СРСР, курінь “Гуцульський” на чолі з Климом отримав наказ знищувати мостові переправи на шосейних і залізничних шляхах. І вже 18 січня 1945 р. висаджено в повітря міст на залізниці Коломия—Делятин та ще один — на шосе. Через два дні повстанці знищили 2 мости на станції Хлібичин Лісовий та

4. Протистояння ОУН та УПА і радянської системи у 1945 р.

звільнили 22 арештантів. 22 лютого вони зруйнували бетонний міст на дільниці Коломия — Яблунів і дерев'яний — на шляху Коломия — Іс-пас²¹⁵.

Складність умов, у яких діяли самостійницькі збройні формування на початку 1945 р., спонукала командування УПА-Захід внести зміни в тактичні побудови. Вони знайшли концентрований вираз у наказі Ч. 12 командира крайової команди “Шелеста” від 28 квітня 1945 р. Він орієнтував на перехід до дій тільки чотами і лише в разі необхідності допускалося об'єднання у більші військові підрозділи. Окремі завдання могли покладатися також на рої (відділення). У тактичних схемах помітне значення надав рейдам в інші, “пасивні” терени. Як і до того, гостро ставилася проблема очищення лав УПА від ненадійних та хитких елементів.

На структурну оптимізацію спрямовувалася ліквідація таких органів, як жандармерія, військова розвідка, різні штаби. Функції “оргмо-бів”, які займалися поповненням повстанських лав, передавалися районним і кущовим проводам ОУН, відділам УПА. Оскільки військовій окрузі підлягали розформуванню, аналогом цього поняття ставала “група УПА”.

У наказі містилася критична характеристика морально-психологічного стану й політико-виховної роботи в групі УПА-Захід “Говерля”, дислокованій на території Дрогобиччини та Станіславщини. Внаслідок “страшного антагонізму” між повстанськими командирами і місцевими оунівськими провідниками замість того, щоб рейдувати та маневрувати, бойові відділи осіли в Чорному лісі й зайняли очікувано-пасивну позицію. Бездіяльність негативно позначилася на дисципліні, приводила до конфліктів із навколишнім населенням, яке засуджувало вчинки деяких вояків²¹⁶.

Відмова від активних дій спричинила масовані військово-чекістські операції, різке скорочення соціальної бази руху, втрату багатьох баз та відомих командирів. Успішні дії радянських військ, у поєднанні із втотою населення й особового складу УПА породжували настрої відчаю, зневіри, небажання продовжувати сповнене небезпеки, незрідка голодне повстанське життя.

Про те, що це була стійка тенденція, свідчить наказ Ч. 15 від 20 вересня 1945 р. командира ТВ Магура (Калуський район Станіславщини). У документі відверто визнається “незадовільний, жалюгідний і подекуди фатальний стан відділів і підвідділів УПА-Захід. Цілі й завдання, поставлені перед відділами УПА нашим політичним проводом, не стоять у пропорційному відношенні до проведених ними дій політичного, бойового і пропагандивного характеру”. За словами авторів наказу, у загонах “панує бездіяльність, втеча від ворога, загальна деморалізація, пияцтво, з чим мусимо розпочати боротьбу, бо це доведе відділи до упадку й тягнутиме за собою організацію”²¹⁷.

Негативні явища спостерігались і в інших групах УПА-Захід. В одному з наказів команди і штабу ВО “Поділля”, що охоплювали терени Кам'янець-Подільщини й Тернопільщини (липень 1945 р.) наголошувалося, що “в часі весни і початку літа, найвигіднішого часу ведення партизанських дій, відділи УПА нашої ВО себе не виправдали. В часі весни відділи УПА провели дуже мало бойових і бойово-політичних

акцій; не проводили, а сиділи на одному місці і ухилялися під різними підтекстами несприятливих обставин від виконання наказів ШВО і заряджень повітових провідників.” І вже як зовсім неприпустиме явище оцінювалося ставлення вояків до місцевого населення, щодо якого підрозділи УПА поводитися “не як українські повстанці, а як зайди-диверсанти”. Щоб усунути ці негаразди, командування ВО “Поділля” висунуло вимогу ретельно узгоджувати бойову діяльність відділів з роботою організаційної мережі ОУН; командирам відділів наказувалося виконувати всі завдання окружних провідників і регулярно звітувати перед ними; бойові акції здійснювати тільки чотами, оскільки на той час вони вважалися основною бойовою одиницею УПА ²¹⁸.

Наближення краху III рейху спонукало українську політичну еміграцію до взаємних контактів і з’ясування перспектив “української справи”. Відомий український письменник і публіцист У. Самчук доволі песимістично оцінював спроможність досягнення компромісів між політичними силами, які репрезентували гетьман П. Скоропадський й А. Мельник: “Вони можуть сидіти побіч, — з гіркотою писав він у 1945 р., — і не бачити один одного, можуть говорити, але не чути, можуть обіцяти, але тільки собі, можуть планувати, але тільки для самих себе. Їх сковують їхні комплекси, почуття нищості, їхні партії, їхня замкненість у собі” ²¹⁹.

П. Скоропадський, який прихильно ставився в цей час до збройних зусиль ОУН та УПА в ім’я відродження суверенної української державності, зустрічався зі С. Бандерою і А. Мельником. Однак останні двоє не могли дійти згоди між собою. Тим часом уряд УНР в екзилі дістав санкцію офіційного Берліна на формування всеукраїнської репрезентативної інституції — Українського національного комітету (12 березня 1945 р.) на чолі з П. Шандруком, призначеним А. Лівичком ще й командувачем Української національної армії (УНА). С. Бандера й А. Мельник відмовилися брати участь в діяльності УНК, вважаючи цю акцію безперспективною ²²⁰.

До речі, розвиток подій на фронті породив плани відродження збройних формувань і в родоначальника УПА — Т. Бульби-Боровця.

Необхідність врахування міжнародних чинників викликала появу “Декларації Проводу ОУН(СД)”, яка мала представити позицію ОУН та УПА в період війни у привабливому світлі. У документі наголошувалося, зокрема, що повстанці ще від 1942 р. протидіяли гітлерівцям у вивозі населення до Німеччини й суцільному пограбуванню села. Автори висловлювалися “рішуче проти ставлення нас в один ряд з всякого роду вислужниками німців, що їх, зрештою, не бракує в жоднім сьгоднішнім європейським народі, а тим більше проти закидування нам німецької агентурності” ²²¹.

Допоки представники різних партій та груп шукали відповідь на питання, як бути далі, повстанські загони продовжували важку боротьбу на українських етнічних землях і навіть за їх межами.

Щоб спрямувати боротьбу у потрібне русло, головний командир УПА у травні 1945 р. видав відозву “Бійці і командири Української Повстанської Армії!”, у якій наголошував на значному внескові УПА в перемогу над Німеччиною. У протистоянні з нацистами Повстанська армія отримала бойовий досвід, організувалася і не дозволила окупан-

там вільно господарювати на українській землі й використовувати її ресурси для реалізації своїх агресивних планів. Однак після німців на українські землі вернувся “ще гірший окупант” — Росія, боротьба з яким ведеться вже два роки. Називаючи підступними ідеологічну обробку населення та спроби розкласти УПА і ОУН відозвами й зверненнями, головний командир УПА висловив переконаність у тому, що борці за волю України будуть боротися до переможного кінця. У відозві містилася оптимістична оцінка міжнародної ситуації, що базувалась на розгортанні революційних рухів невдоволених народів та суперечностях між Заходом і Радянським Союзом. За словами Р. Шухевича, це створювало сприятливі умови для боротьби і наближало час розвалу СРСР ²²².

Однак рішення Потсдамської конференції не давали особливих підстав для оптимізму. СРСР утверджувався в європейському та світовому співтоваристві не лише як один із переможців у війні проти фашизму, а й такий гравець на геополітичному просторі, з яким мали рахуватися всі без винятку держави. Спосіб, у який Кремль досягав поставлених цілей, не залишав жодних ілюзій щодо його твердості у поборенні “українського сепаратизму”.

Не бракувало витримки та переконаності у правильності обраного шляху й у тих, хто вирішив стояти до кінця в нерівному протистоянні з потужною військовою та економічною машиною сталінського режиму. З початком літа знову відбуваються структурно-організаційні й тактичні трансформації в середовищі самостійницького руху. Чисельні військові відділи по 400—500 осіб переформовуються у менші. Набувають поширення дрібні боївки по 10—15 вояків, здатних мобільно змінювати місце дислокації та вирішувати різноманітні оперативні завдання. По лінії ОУН розбудовується мережа нелегальних станиць, кущів, районних, надрайонних, обласних, крайових проводів ²²³. Водночас розширювалася компетенція СБ, зв'язки та ієрархія якої вибудовувалися незалежно від організаційної мережі ОУН. Так, заступник кущового провідника Організації обов'язково мав бути агентом СБ, хоча про це не повинен був знати навіть кущовий провідник ²²⁴.

Слабким місцем нелегальних націоналістичних структур залишалося те, що вони контролювали лише сільську місцевість. Міста стали надійними форпостами радянської адміністрації, оскільки тут, як правило, розміщувалися військові гарнізони й контингенти внутрішніх військ НКВС, винищувальні загони, спеціально призначені для боротьби з українським підпіллям та УПА. Однак, розуміючи вирішальну роль міських (районних і обласних) центрів, провідники ОУН та повстанські командири намагалися збільшити тут свою присутність і впливи серед різних верств міського населення. Провідник Карпатського краю Я. Мельник (Роберт) навіть закликав: “Урбанізуйте нашу революцію і українізуйте міста!” ²²⁵.

Однак далі нападів на райцентри й агітаційно-пропагандистських акцій справа не пішла. Як і до того, основною формою спротиву радянській країні залишалися індивідуальний терор, диверсійні акції на промислових та сільськогосподарських об'єктах, засідки й дрібні сутички з невеликими радянськими підрозділами та винищувальними загонами. З інформації уповноважених ЦК КП(б)У у районах західно-

українських областей можна скласти уявлення про засоби боротьби українських повстанців у травні—червні 1945 р.

16 червня група з 20 вояків у с. Слобода-Банилово Вашковецького району Чернівецької області повісила секретаря місцевої комсомольської організації Залуцьку та бійця винищувального батальйону. В ніч на 29 червня у с. Ширяївці Горішні Садгірського району тієї ж області здійснено напад та підпал будівель спиртзаводу. Бійці винищувального загону відбили атаку й погасили пожежу.

У Коропецькому районі Тернопільщини в цей час оперував загін М. Шуляка (Хитрого) із 60 бійців, а також група Бистрого, сформована з вояків розбитих відділів. 23 травня вони атакували міліційну діляницю в с. Устя-Зелене, а 16 червня зробили це повторно. Від 5 травня до 15 червня нападники розбили всі сепараторні установи в селах Баранів, Лука, Краснів та інших з метою зриву маслопоставок. У Гримайлівському районі, писав уповноважений Махітько, “бандити вдень нападають на села, тероризують місцеве населення і партійно-радянський актив.” 8 червня потрапила в засідку група радпартактиву, що верталася із сіл Лука-Мала й Монастирі. При цьому загинули директор МТС Солодкий, його заступник Полько, а завгосп МТС Балабанчук і трактористка Степанида Вовчук забрані до лісу.

У доповідній записці інструктора відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Шевченка від 6 липня 1945 р. йшлося про майже повну відсутність “бандпроявів” у Жаб’євському районі Станіславщини. Запорукою стабілізації вважався курс на залучення місцевих громадян до органів влади: у сільських районах вони займали 325 посад у різних установах. Натомість Болахівський район перебував “під сильним впливом націоналістів”, де активно діяв повітовий провід на чолі з молодим вчителем Ю. Юрківим (Іскрою), а також близько двох сотень повстанців²²⁶.

Об’єктом нападів протягом травня—червня 1945 р. стали районні центри Надвірна, Галич, Яворів, Солотвино, Делятин, Радехів, Гримайлів, Жаб’є, Яблунів, Ланчин, Корець²²⁷.

Всього ж, за даними Головного управління НКВС по боротьбі з бандитизмом, у першому півріччі 1945 р. члени націоналістичного підпілля й повстанці здійснили 2 207 збройних виступів, у тому числі 689 відплатних акцій, 236 нападів на установи й підприємства, 11 — на районні центри, 212 диверсій на залізницях, 1 059 інших бойових дій²²⁸.

Згідно із зведеними даними обкомів КП(б)У, у серпні в 6 західних областях республіки зафіксовано 77 “бандпроявів”, у вересні —146 (42 — у Дрогобицькій, 31 — Львівській, 23 — Ровенській, 19 — Тернопільській, 18 — Станіславській, 13 — Волинській). У результаті було вбито 66 представників партійно-радянського активу (в тому числі 19 голів сільських рад), 47 бійців та офіцерів Червоної армії, а також 153 місцевих активісти. 37 вересневих акцій спрямовувалися на знищення хліба й сільськогосподарських машин (виведено з ладу 16 молотарок). У с. Миженець Нижанковичівського району (Дрогобиччина) спалено 240 копиць сіна та молотарку, у с. Журатин Буського району (Львівщина) —12 копиць хліба, 70 ц сіна і молотарку, у с. Туради (Дрогобиччина) боївкою Ігоря — всі будівлі радгоспу “Більшовик”.

У ніч на 14 вересня в с. Грушатичі Нижанковичівського району було вбито голову земельної громади Павла Гілето, його сина (секретаря комсомольської організації) та активістку Марію Добромильську.

Досить частими стали диверсії на залізницях. 25 вересня вибухнула міна на ділянці між станціями Клесово і Томашгород Ковельської залізниці, хоча потяг вже встиг пройти. П'ять днів по тому на міні підірвався бронепотяг. Того ж дня на ділянці Станіслав — Стрий повстанці пустили під укіс наливний склад, причому 8 цистерн з паливом і 2 вагони згоріло, було також пошкоджено 2 паровози. Під час диверсії загинуло 9 залізничників.

У ніч на 28 вересня у Золочівському районі (Львівська обл.) повстанці під час атаки на аеродром спалили літак. Наступного дня на Рожнятівських нафтопромислах у Станіславській області підпільна боївка спалила 6 нафтових вишок²²⁹.

Значного розголосу набув напад відділів Грегита і Різуна на Станіслав, об'єктом якого стали помешкання партійно-радянських функціонерів та силовиків, а також магазини облспоживспілки і медичні склади. Викликавши сум'яття й паніку, повстанці зуміли вчасно відійти з міста²³⁰.

За спеціальним завданням члени підпілля влаштовувалися в державні установи та міліцію. З доповідної записки Шумського райкому партії (Тернопільська обл.) відомо, що в ніч на 31 червня з підвалу райвідділу НКВС були визволені 50 осіб, яких мали вивезти у віддалені райони країни як родичів і посібників "бандитів". Акцію здійснили колишні упівці Криницький та Нечипорук, залучені до спецгрупи, створеної місцевими радянськими спецслужбами²³¹.

Командування УПА й провідники ОУН постійно наголошували на необхідності рейдування, в тому числі з пропагандистською метою. Це ускладнювало виконання оперативних планів радянської влади і засвідчувало присутність самостійницьких сил у багатьох районах не тільки Західної України, а й інших областей республіки і сусідніх країн.

У фокусі постійної уваги крайової команди УПА-Північ перебували Житомирщина й Київщина, куди рейдувало чимало загонів. Рейди давали багато інформації для роздумів та уявлень про реальну картину підрадянської дійсності і настроїв мас. Доволі об'єктивний зріз ситуації поданий у звіті командира Південної ВО "Богун" УПА-Північ Романа-Енея за грудень 1944 — квітень 1945 рр., в якому підсумовувалися результати рейду на східні терени. Попри невдоволення сталінським режимом і позитивне сприйняття ідеї самостійної України, тамтешнє населення, за його спостереженнями, утримувалося від активної участі у громадсько-політичному житті. Серед тих, хто поповнював лави повстанців, СБ виявляли чимало агентів з місцевих мешканців. Незважаючи на це, Роман-Еней висловлював переконання, що й дрібні загони УПА і "навіть боївки мусять постійно проникати в терени України та бути на місцях розсадниками революційної боротьби проти сталінської системи правління". Треба "вдертися на схід, бодай одиницями, в якій би то формі не було", з тим, щоб "морально підготувати себе до твердих умов праці й вивчити докладно більшовицьку дійсність і бути невблаганним й видержливим у праці". Варто зазначити, що рейд су-

проводжувався диверсіями на залізницях (пущено під укіс 10 поїздів) та комунікаціях (зрізання телеграфних і електричних стовпів)²³².

Протягом червня—липня північною частиною Житомирщини рейдували відділи з'єднання груп УПА "444" (колишньої групи "Тютюнник"). Населення Городницького, Емільчинського й Лужинського району в цілому ставилося до учасників українського руху прихильно, але з обережністю. В одних районах "народ уважав повстанців за своїх охоронців і месників, лякаючи ними свавільну адміністрацію, а в інших, як-от у Славському, виявляв нейтральність і національну несвідомість". Порівнюючи марші 1943 р. з рейдами 1945 р., автор звіту вважав, що населення стало більше знати про УПА і в "Східній Україні" більше сприяє нам, ніж у деяких місцевостях Західної України"²³³.

Ці висновки перегукуються з характеристикою настроїв населення північних районів Житомирщини у звіті про рейд відділів групи "З. Г." (колишньої "Тютюнник") від 21 липня до 12 серпня 1945 р.: якщо у 1943 р. більшість місцевих мешканців була неприхильно налаштована до УПА, оскільки була задіяна у "червоній партизанці", то у 1945 р. УПА "здобула великі симпатії населення".

У враженнях інших командирів — Гармаша й Ореста, які рейдували Кам'янець-Подільською областю, — більш песимістичні оцінки. Останній скаржився на обмежену свободу переміщення, відсутність умов для квартирування, пасивність місцевих людей, які певною мірою симпатизують боротьбі ОУН та УПА, але настільки налякані радянською владою та органами НКВС—НКДБ, що не відважуються долучитися до української справи²³⁴.

Траплялося й так, що безвідповідальні дії організаторів та керівників рейдуючих загонів завдавали більше шкоди, ніж користі. Для прикладу, звіт ВО № 3 "Лисоня" УПА-Захід за період від 31 грудня 1944 р. до 31 січня 1945 рр. містив інформацію про те, що східні відділи УПА, які заходять на територію Тернопільської області, "своїми рейдами розконспіровують мережу, роблять різні бешкети, здирають одяг і б'ють. Цим наражають місцеве населення на знищення"²³⁵.

Особливо ретельно готувалися закордонні рейди відділів УПА, свідченням чого є спеціальна інструкція під назвою "Короткі вказівки для тих, що йдуть в рейд на Словаччину", підготовлена заступником провідника Закерзонського Крайового проводу ОУН В. Галасою (Орланом, Назаром). У вказівках, зокрема, наголошувалося: щоб нейтралізувати спроби властей іншої держави знищити українських повстанців, треба відразу після переходу кордону розгорнути масову роз'яснювальну роботу за допомогою листівок, кореспонденції, мітингів, індивідуальних бесід, написаних у публічних місцях гасел тощо. Автор документа застерігав: "Не вільно під ніякою умовою нападати на міліцію, військо, магазини і т. д. Не вільно ліквідувати ніяких "типів". Навіть більшовицьких емісарів не ліквідувати..." Після переходу кордону рекомендувалося розосередитися на малі рухливі відділи, аби охопити якомога більшу територію. Не нав'язуючи зачіпних боїв, рейдуючі відділи все ж ніколи не повинні були панічно втікати, пам'ятаючи, що репрезентують всю Повстанську армію²³⁶.

Аналіз ідеологічних матеріалів рейдуючих відділів схилив одного з дослідників даної проблематики — В. В'ятровича до висновку, що ос-

новними завданнями їхніх пропагандистських зусиль були такі: спростування наклепів, інсинуацій довкола українського національно-визвольного руху; викриття імперського спрямування політики Радянського Союзу; з'ясування реальної небезпеки для чеського і словацького народів з боку радянського імперіалізму; закладання основ спільної боротьби народів Центральної та Східної Європи проти сталінізму²³⁷.

Перший рейд відділів УПА-Захід під орудою командира ТВ “Маківка” Я. Вітовського (Андрієвського), що відбувся у серпні—вересні, був цілком вдалий і став певною мірою зразковим з організаційної і тактичної точки зору.

Протягом липня—вересня 1945 р. курінь Прута (група “Говерля”) рейдував територією Польщі. Вийшовши зі Станіславщини, повстанці перетнули кордон, діяли в районі міст Бірча та Перемишль, а потім — Балігруд. До Чорного Лісу загін вернувся вже через територію Чехословаччини²³⁸. Кордони Польщі перетинали рейдуючі сотні Штиля, Шумського, відділи “Галайда II”, “Вовки” та ін.

Рейди за кордон були пов'язані з великою небезпекою: окрім прикордонників, на повстанців чатувала зустріч з військовими та міліцейськими частинами, які прагнули витіснити їх за межі країни або розбити. Так, повертаючись в Україну з Польщі, сотні Шумського і Штиля вийшли на контрольовану прикордонниками ділянку кордону. Штиль не наважився форсувати р. Буг у цьому місці, а Шумський з 40 вояками вирішив подолати водну перешкоду. Виявивши групу, прикордонники атакували і розбили її²³⁹.

Закордонні рейди УПА мали на меті розкрити перед громадськістю сусідніх та інших європейських держав свої наміри й цілі, здобути прихильників і симпатиків у різних верствах населення. Якщо військові результати рейдів були незначними, то політичний і морально-психологічний їх вплив можна оцінити як позитивний: місцевий люд наочно переконувався у тому, що гіпертрофований ідеологічним апаратом образ упівця-головоріза є не більше, як пропагандистським штампом, що “бандити” й “українські націоналісти” насправді ведуть боротьбу за національну державність, проти сталінського режиму. Щоправда, долучити Польщу, Чехословаччину, Румунію і Угорщину до антикомуністичного руху УПА тоді все ж не змогла.

Перебіг протистояння диктував необхідність постійного пошуку таких форм спротиву радянській системі, які б найбільше відповідали вимогам часу. У другій половині 1945 р. відбулася структурна реорганізація націоналістичного підпілля. ЦП ОУН(Б) підпорядковувалися т.зв. “великі” крайові проводи — ПЗУЗ, до яких входили “малі” крайові проводи “Москва” (Волинська обл. і кілька південних районів Білорусії) та “Одеса” (Ровенська і частина Тернопільської обл.) й “Галичина”, що охоплювала “малі” проводи “Буг-2” (Львівська обл.) та “Карпати-Захід” (Карпати, Прикарпаття і Буковина). Скасовувалися обласні й підрайонні проводи, жіноча мережа, після чого основними ланками ОУН стали окружні, надрайонні (по 2—6 в окружному), районні (по 3—5 в надрайонному), кущові й станичні (на рівні населеного пункту) проводи. На рубежі 1946—1947 рр., згідно з радянськими даними (дещо неповними), діяли 8 крайових, 16 окружних, 38 надрайонних,

121 районний проводи (2 544 особи) і 228 окремих груп (2 024) без врахування так званої “легальної мережі” Організації²⁴⁰.

На початку листопада крайовий провідник Карпатського краю Я. Мельник (Роберт) підписав наказ про подвійне підпорядкування відділів УПА. В документі наголошувалося, що, згідно із вказівками КВШ УПА-Захід (вересень 1945 р.), всі повстанські формування, розташовані у відповідних теренах, поряд з субординацією по лінії військового командування підпорядковуються також місцевому проводові ОУН. Командири мали звітувати і штабові ВО “Говерля” й окружному провідникові ОУН. В наказі повторювалося положення інструкції ГК УПА (лютий 1945 р.) про те, що курені й сотні ліквідовуються, відділи УПА повинні діяти виключно чотами, об’єднуючись у більші підрозділи тільки в разі нагальної потреби²⁴¹.

На думку А. Кентія, курс ОУН і ГК УПА на підпорядкування повстанських відділів тереновим провідникам, з одного боку, сприяв зміцненню зв’язків УПА з місцевими боївками і населенням, а з іншого — свідчив про повернення до тактики підпільно-партизанських дій здебільшого у визначених теренах, керівництво якими переходило від військових до провідників ОУН. З цього часу, на переконання дослідника, “УПА все більше набувала рис місцевого, а не загальноукраїнського характеру”²⁴².

Щоб усунути можливі суперечності між командним складом УПА й оунівською мережею, вийшло (ймовірно, з надр КВШ УПА-Захід) роз’яснення про те, що відділи УПА й надалі перебуватимуть під началом військового командування, одержуватимуть від нього накази, інструкції, вишкільні матеріали. Прерогативою командира відділу залишиться управління бойовою одиницею, вирішення питань реорганізації, кадрових ротацій, підвищення бійців у військових ступенях, заохочення і покарання. Оскільки ж за політичну ситуацію в терені несе відповідальність провідник, відділи й підвідділи мали ставити свою діяльність на рівень, що відповідав би необхідним вимогам.

Документ містив характеристику ситуації та виклад завдань, які стояли перед Повстанською армією. Незважаючи на тяжкі й навіть невігідні обставини, ОУН і УПА не повинні припиняти збройну боротьбу. Рекомендувалося акції відділів проводити зрідка, але з відчутними результатами. При цьому наказувалося не вступати в сутички з підрозділами Червоної армії та лісорубами-червоноармійцями, а зосередитися на нейтралізації “винищувачів”, у яких треба відбирати зброю та відпускати додому і лише в разі опору — знищувати. Одним із завдань мало стати регулярне руйнування МТС, спиртзаводів, клубів, колгоспного та радгоспного майна. Нападаючи на кооперативні точки, необхідно було забирати мило, знищувати горілку, а решту товарів роздавати населенню²⁴³.

Аналізом поточних подій і постановкою завдань на перспективу позначена інструкція Крайового проводу ОУН надрайонним провідникам, підписана 12 листопада 1945 р. Р. Шухевичем. Одним з наріжних каменів діяльності організації мало стати її кадрове забезпечення: автор документа наголошує на необхідності зближення тогочасних функціонерів ОУН з тими, які мали ще довоєнний досвід. Щоб УПА могла виконувати поставлені перед нею завдання, треба підвищити роль та

відповідальність політвиховників, які відповідали за морально-психологічний вишкіл особового складу. Стосовно загальної маси населення досить точно зазначалося, що вона “є тільки національно свідома, а не революційна... Ми не сміємо допустити того, щоб у боротьбі брав участь тільки революційний актив, бо тоді маса залишиться без провідного елемента і не буде здатна докінчити боротьбу”. Потрібно виховувати населення так, щоб воно не лише співчувало, а й переносило весь тягар боротьби і брало в ній найактивнішу участь.

Особлива увага зверталася на підростаюче покоління. Щоб виховати юнацтво у національному й релігійному дусі, скріпити ідейну загартованість старшої молоді, потрібно було вирвати її з-під впливу більшовицького агітпропу, піонерських та комсомольських організацій.

У плані підготовки до зими вказувалося на необхідність закріплення за кожним надрайоном певної кількості відділів УПА, організації пунктів зв'язку. Створення спецбоївки поблизу кожного районного центру для виконання диверсійно-терористичних акцій вважалося одним з важливих напрямів забезпечення бойової активності підпілля у зимовий період. Цей захід спрямовувався також на опанування містами, чого Р. Шухевич закликав досягати навіть ціною послаблення роботи у сільській місцевості. У документі також наголошувалося на тому, щоб усіляко перешкоджати радянським господарським органам здійснювати лісозаготівлі²⁴⁴.

Бойова діяльність ОУН та УПА постійно супроводжувалася активними пропагандистськими зусиллями. Вони видавали різні бюлетені — “Інформатор”, “Вільна Україна”, “До зброї!”, журнали “Ідея і чин”, “Повстанець”, орган УГВР “Самостійність”, гумористичний журнал “Український перець” та інші, у яких друкувалися численні матеріали з місць про хід національно-визвольної боротьби, повсякденне життя українського підпілля, настрої населення, міжнародні події, теоретичні статті ідеологів націоналізму, контрпропагандистські матеріали тощо. Багатотисячними тиражами видавалися летючки, які розповсюджувалися серед населення, червоноармійців, бійців винищувальних батальйонів тощо. Це був найкращий спосіб оперативного реагування на поточні події, адресної інформації та впливу на певні верстви населення.

1945 р. з'явилося кілька звернень до різних категорій населення, співробітників радянських органів. У зверненні до “членів міліції” (“винищувальних відділів”) йшлося про те, що радянські спецслужби, залучаючи українців до своїх каральних структур, примушують їх вести “роботу НКВД там, де більшовики не можуть собі ради дати. І бачимо, що міліція допомагає опанувати терен й вилловлювати підпільників та дезертирів Червоної армії”. Автори закликали співробітників міліції і груп сприяння залишати їхні лави й припинити зраду своїх братів²⁴⁵.

У “Повідомленні до всіх директорів, завідувачів та вчителів”, підписаному українськими повстанцями, містився наказ: “а) пропустити в навчання всі визначені в навчальному плані читанки і вірші, метою яких є вироблення радянського патріотизму; б) в навчання пісень, які являються дуже важливим виховним чинником, відкинути всякі пісні про “Сталіна рідного”, про “Москву мою”, про “широку страну родную” та ін. Вивчати тільки українські народні пісні; в) не змушувати дітей

ходити в релігійні свята до школи і взагалі забороняємо вести в школі антирелігійну пропаганду; г) на лекціях історії, географії, природознавства й інших вистерігатися т. зв. “використовування виховних моментів”, бо вони в радянській школі під покришкою “наукового висвітлювання” брехливо перекручують факти і ображають релігійні, національні та моральні почування молоді; д) не змушувати дітей до брання участі у різного рода большевицьких святкуваннях...” У документі висловлювалося різко негативне ставлення до комсомолу та піонерської організації, як інституції суто більшовицьких, і містився заклик не вступати й не втягувати дітей та підлітків до них, а також залишати їхні лави тим, хто вже став комсомольцем і піонером.

Окремий фрагмент звернення адресувався вчителям, які прибули з інших регіонів України. Обіцяючи “братом із СУЗ морально й матеріально пережити це страшне лихоліття”, автори документа вимагали “праці і помочі” у визвольній боротьбі. А щоб стати на цей шлях, рекомендувалося читати революційну літературу, знайомитися з програмою ОУН і засадами діяльності УПА. Треба не дати втягнути себе “в мережу большевицьких провокаторів, щоб кожен міг сміливо дивитися у вічі і казати: «Я також боровся за самостійну Українську Державу»”²⁴⁶.

Про боротьбу за молодь йдеться і в інструкції, підписаній Р. Шухевичем 12 листопада 1945 р.: “На шкільну молодь впливайте та вже від малого вчіть її боротись. Заставляйте до бойкоту піонерських та комсомольських організацій, різних свят в честь Сталіна та інших більшовицьких чинушів, співати більшовицькі пісні й наперекір вчителям молитися. Нам потрібно поставити за завдання, щоб в короткому часі на нашому терені не існувала ані одна комсомольська організація”²⁴⁷.

По лінії ОУН протягом усього 1945 р. на місця неодноразово надходили вказівки, у яких настійно вимагалось встановлювати приязні стосунки з учителями, які прибули з інших областей УРСР, відмовитись від насильства і примусу щодо них і намагатися залучити до самостійницького руху. Та все ж випадки вбивства вчителів, які просто виконували свої функціональні обов’язки, траплялися й після цього.

Пропагандисти ОУН намагалися залучити на свій бік західноукраїнську інтелігенцію, однак внаслідок тотального контролю радянських спецслужб і партапарату вона попри свою нехіль стала виконавицею волі Кремля.

Здійснення комплексних ідеологічних та політико-виховних заходів покладалося на спеціальні пропагандистські відділи. В органах пропаганди крайового проводу ОУН працювали відомі публіцисти й теоретики: П. Дужий, Й. Позичанюк, О. Безпалко, Л. Гайовська, М. Прокоп, керівник підпільної радіостанції і редактор “Українського перцю” Я. Старух. До роботи в політвиховних структурах УПА залучалися Д. Маївський, П. Степанченко, С. Слободян, М. Дужий, Н. Хасевич, П. Полтава (керівник головного осередку пропаганди УПА і начальник політвиховного відділу ГВШ УПА). Він заступив на цій посаді Я. Бусела, який загинув 1945 р. на Тернопільщині. Автором багатьох праць став один з ідеологів збройної боротьби О. Дяків. Свідченням того, якого значення надавали даній ділянці роботи, свідчить штат пропагандистського апарату: в УПА-Захід та УПА-Північ ці відділи ма-

ли в різний час від 20 до 30 співробітників, у окрузі — до 10, у відділі — 3—5.

Випуск друкованої продукції забезпечували власні друкарні: “Воля народам” (УПА-Захід), ім. К. Савура (Провід ОУН на ПЗУЗ), ім. С. Петлюри та ім. Я. Арсенича (Крайовий провід ОУН “Захід-Карпати”) й ін. За підрахунками дослідників (дані не повні), від 1944 до 1950 рр. вони видали 21 назву газет і журналів, 60 найменувань брошур та книг, 81 листівку. Л. Шанковський оцінював цю продукцію як “яскравий доказ великої зрілості підпільних авторів у становленні пробогем, їх розв’язуванні, у підході до різних життєвих питань українського народу або питань української визвольної боротьби. Щодо кількості і якості підпільних видань український рух побив усі рекорди й порівняння з іншими рухами резистенсу на свою користь”²⁴⁸.

Підпільні ідеологічні інституції широко використовували усі форми пропаганди, причому учасники полеміки і слухачі не раз виявляли високий рівень теоретичної підготовки, добрі знання історії, міжнародних справ оунівських референтів та упівських політвиховників і пропагандистів.

Важливою структурою ОУН у 1944—1945 рр. була Служба безпеки. В одній з інструкцій воєнної доби вказувалося: “Коли ми хочемо боротися з такою сильною і вишколеною поліційною інстанцією, як НКВД, повинні створювати такий самий сильний апарат із своєї сторони. Районний референт СБ мусить під фаховим оглядом дорівнювати районному референту НКВС. Тому негайно треба приступити до зміцнення апарату СБ... Апарат Служби безпеки мусить бути найчистіший, найбільш ідейний та морально стійкий під кожним оглядом”²⁴⁹.

Структура СБ по вертикалі включала крайові, окружні надрайонні і районні референтури, до яких поряд із референтом входили слідчі, боївки й архіваріуси. Референтури мали розвідувальний, контррозвідувальний, поліційний, інформаційний відділи. Коли стало зрозуміло, що Червона армія неодмінно витіснить німецькі війська за межі України і тут відновляться більшовицькі порядки, керівники ОУН в одній з інструкцій наголосили, що функціонування СБ є “основна ділянка нашої роботи у совітській окупації”, тому до її лав треба залучити найбільш довірені кадри, а всі “зарядження по лінії СБ мусять бути безоглядно виконані”²⁵⁰.

Відповідно до інструкції Клим Савур 14 січня 1944 р. видав наказ, який санкціонував “найширші можливості” в роботі апарату СБ. Командири УПА мали в обов’язковому порядку виконувати вказівки референтів Служби безпеки, а всі повстанці — співпрацювати з нею²⁵¹.

На початку 1944 р. питання зовнішньої розвідки, спрямованої проти поляків, угорців, чехів, словаків, румунів, а також мельниківців, бульбівців, гетьманців, уенерівців відходять на другий план, натомість провідним сегментом стає боротьба СБ з ворожою агентурою і проблема внутрішньої безпеки.

З березня 1941 р. референтуру СБ ЦП ОУН очолював М. Арсенич (Арсен, Григор, Березовський), який обстоював жорстокі засоби й безкомпромісність у діяльності даної структури, вертикальної підпорядкованості боївок СБ та їх незалежності від теренових провідників.

У першій половині 1944 р., відразу після переходу лінії фронту, по лінії СБ виходить низка обіжників, інструкцій та інших документів (наприклад обіжник “До боротьби з провокаторами, зрадниками і сексотами”, серія листівок “Бережись агента Н.К.В.Д.”), в яких давалися інструкції щодо засобів, якими діяв супротивник, методів конспірації, нейтралізації ворожої агентури тощо.

Встановлення радянської влади в краї, початок розгалуженої агентурної роботи радянських спецслужб активізували зусилля СБ в напрямі протидії цим заходам, а також “повній чистці терену від ворожого елемента”. При цьому терористичні дії проти останньої категорії мали не лише індивідуальний, а й груповий характер. Зокрема, у звіті керівництва військового надрайону “Скоб” (Рогатинський район Станіславської обл.) підсумовуються результати таких чисток: “1. Ворожий елемент в лісових околицях частинно винищено. В першу чергу винищується польський елемент; на другий плян взято німецьких та комуністичних сексотів. 2. Лісові околиці, які мусять бути використані для наших осередків і баз, прочищено у 80 відсотках. 3. Комуністичних сексотів знищено в числі 50 осіб”²⁵².

Маховик загальної підозрливості та репресій СБ проти запідозрених у співпраці з радянськими спецслужбами розкручувався тим сильніше, чим відчутніші були удари супротивника. Хоча наказом комендантам СБ військових надрайонів 3/3 “Озеро” (ВО “Богун” УПА-Північ) і 2/2 “Кліно” тієї ж ВО (Ровенщина) від 26 травня 1944 р. заборонялась колективна, збірна відповідальність за дії, спрямовані проти ОУН та УПА²⁵³, практично ці приписи часто порушувалися. Для прикладу: 26 листопада було знищено 15 родин (41 особа) у с. Іспас (Вижницький р-н, Чернівецька обл.) за те, що дорослі чоловіки відмовилися стати до лав повстанців²⁵⁴. У с. Тинне (Ровенська обл.) боївкарі СБ вбили 37 вояків, які виявили бажання вийти з лісу з повинною. Ще 10 вересня 1943 р. референт СБ ВО “Заграва” М. Козак (Смок) видав наказ про виключну прерогативу СБ виносити смертні вирoki “ворогам українського народу” без погодження з командним складом УПА. За особистим розпорядженням Смока було ліквідовано кілька боївок СБ, які не викликали у нього довіри, а також майже 70 учасників підпілля²⁵⁵. Один з опонентів Смока в питанні про доцільність тотальної підозри та перевірки всіх учасників самостійницького руху, член крайового проводу ОУН на ПЗУЗ С. Янішевський (Далекий) у приватній розмові визнав: “Багато впало в нас героїв як провідників, так і командирів і стрільців, але в п’ять разів більше подушили самі себе”. Передаючи настрої населення Полісся, він з боєм казав, що “ніхто тепер з поліщуків не хоче України, бо в кожного одного поліщука вже хто-небудь задушений”²⁵⁶. Очевидно, сам Далекій, як це видно з документів, які характеризують його діяльність на посаді крайового референта СБ²⁵⁷, недооцінював масштаби агентурної роботи радянських спецслужб, спрямованої на розклад збройних національних відділів зсередини.

Реальну оцінку ситуації давали багато рядових і провідних учасників підпілля. М. Степаняк з цього приводу писав: “СБ були надані широкі права. Вона мала право на власний розсуд проводити арешти учасників Організації до члена Головного проводу включно. СБ мала

право без суду розстріляти будь-якого члена Організації, не кажучи вже про інших людей, що вона й робила”. Інший діяч націоналістичного руху Л. Павлишин образно згадував, що “мотузка СБ вилася без кінця. Нищила і зовсім випадкових людей, розпускаючи погану славу про наш рух”²⁵⁸.

Таке становище не могло не турбувати керівні кола ОУН і власне СБ, які усвідомлювали, що “праця СБ компрометує наш рух”. Як наслідок — поява “Обіжника ч. 1” від 7 жовтня 1945 р., адресована керівництвом СБ своїм “низовим клітинам”. Об’єктивно оцінюючи негаризди в діяльності Служби, Головна референтура СБ вимагала викоринити “безладдя і розгнужданість” у середовищі повстанських боївків, припинити дезерцію з лав Української національної самооборони та УПА, наситити терен своїми інформаторами. З метою дотримання процедури слідства й уникнення безпідставних репресій слідчі СБ повинні були відповідним чином оформлювати протоколи допитів затриманих і арештованих згідно із запропонованим зразком²⁵⁹.

Всі спроби налагодити оптимальну субординацію між СБ та іншими елементами апарату ОУН і командування УПА виявилися мало-ефективними. У 1945 р. СБ трансформувалася у цілком самодостатню інстанцію, яка претендувала на місце над Організацією. У наказі від 30 квітня 1945 р. головної референтури СБ, зокрема, вказувалося: “...Районові референти СБ звітують своїм тереновим провідникам тільки усно і то про справи, які їх лише дотичать (організаційні справи й оперативну працю). ...Теренові провідники не мають права контролювати пошту СБ чи рівно ж звітів, що йдуть догори”²⁶⁰.

Фактично узурпувавши каральні повноваження, СБ здійснювала “чистки” в усіх боївках і повстанських підрозділах. Лише від 1 січня 1945 р. на ПЗУЗ СБ за різними звинуваченнями знищила 889 членів ОУН з 938, які потрапили під слідство²⁶¹.

Користуючись шпигуноманією в лавах СБ, радянські спецслужби всіляко компрометували родини учасників націоналістичного підпілля. Викликаючи їх на “співбесіди”, органи НКВС і НКДБ кидали на них тінь сексотів, а есебісти часто хапали наживку і без докорів сумління винищували безневинних людей.

Задля об’єктивності зазначимо, що СБ не обмежувала свою діяльність виключно каральними функціями. Оунівська спецслужба виявляла й знешкоджувала чимало справжніх агентів противника, готувала та засилала у радянські органи, НКВС, армію своїх інформаторів і агентів. Смок навіть вів досить успішно тривалу оперативну гру з НКДБ УРСР, по лінії якого було заслано агентів, на яких покладалася “нейтралізація” ЦП ОУН(СД)²⁶².

Боївки СБ нарівні з повстанськими загонами билися проти ВВ НКВС та винищувальних батальйонів, поділяючи з ними всі труднощі похідного життя. Незрідка їм було ще важче, бо саме з їхнього особового складу формувалися спеціальні групи для виконання особливо складних та відповідальних завдань.

Оцінюючи роль і місце СБ у національно-визвольному русі воєнної доби, необхідно мати на увазі, що вона стала продуктом обставин і часу, діючи засобами, якими користувались усі спецслужби світу. Особливістю функціонування СБ стали партизансько-підпільні мето-

Розділ 6. Боротьба збройних відділів ОУН і УПА з радянським карально-репресивним ...

ди і втрата критерію доцільності заходів та реальності загрози, що спричинило великі й здебільшого невиправдані жертви, дискредитувало і послаблювало самостійницький рух в очах населення й світової громадськості.

В цілому самостійницький рух у 1945 р. виявив свою спроможність (щоправда, з різним успіхом) протидіяти заходам радянської влади та її стабілізації у західноукраїнському регіоні. Застосовуючи різні тактичні прийоми і форми бойової та ідеологічної діяльності, ОУН і УПА зарекомендували себе як серйозна сила, поборення якої вимагало від радянського керівництва і його мілітарної машини значних зусиль.